

מבחן תושבי"ע ה'תשע"ו הסברת מושגי היסוד בהלכה

מפגשי הדרכה אזוריים במחוז
עריכה: הרב משה עמיאל
מדריך תושבי"ע מחוזי יסודי חיפה

מתוך מפרט המבחן:

דינים

1. **מבנה סעיף:** מקרה, דין, טעם.
2. **מושגי בסיס** (מושגים או כללים הקשורים לתכנים רבים בהלכה):
מצוות עשה/מצוות לא תעשה; מצות עשה שהזמן גרמא [קט, יב] מנהג; מנהג ספרד/אשכנז [ק, ב-ג ועוד];
מדרבן /מדברי סופרים [קו, ט]; מדאורייתא.
3. **מושגי תוכן חשובים:**
"ג מידות (של רחמים) [ק, ב]; קדיש תתקבל [ק, ב]; סליחות [ק, ב]; וידוי [קד, א]; מלכויות [קב, יח]; זיכרונות
[קב, יח]; שופרות [קב, יח]; דבר המקבל טומאה [קב, יג]; ברכת שהחיינו [קט, ב]; מוקצה [עז, הקדמה]; מוקצה
מחמת חסרון כיס [עז, א]; בסיס לדבר אסור [עז, יז]; מוקצה מחמת גופו [עז, כה]; כלי שמלאכתו לאיסור [עז,
כו]; להוסיף מחול על הקודש [עד, א].
4. **סיווג דינים לפי מדרג בביצוע הלכתי:**
מילות דין המציינות דרך מועדפת:
הטוב ביותר [ק, ז]; המנהג המובחר [ק, טו]; מצוה מן המובחר [ק, ט]; הרי זה משובח [קט, ה].
מילות דין המציינות דרך תקינה:
יוצא/יצא ידי חובה [ק, ד]; פסול/כשר; אסור/מותר/אוסרים/מתירים.
מילות דין המציינות דרך לא טובה:
וראו לבטל מנהג זה [סה, יב]; ולא טוב עושים [סה, יב]; בדיעבד [סה, י].
מילים לציון מחלוקת:
יש מי שכתב לאיסור [עז, יד]; ויש מתירים בשופי [עז, יד].
5. **גדרי ההלכה:** מי, מתי, איך, היכן, כמה, במה.

הבהרות ומושגי יסוד:

- **מבנה סעיף - מד"ט: מקרה, דין, טעם.**
כל הלכה בנויה בהכרח משני ערכים: מקרה + דין.
- (1) **מקרה** - המקרה הוא המצב בו עוסקת ההלכה – פעמים מדובר ממש ב'מקרה' בלשון שלנו, ובפעמים
אחרות מדובר בזמן או באדם שבו עוסקת ההלכה, או בתנאי שבו תלוי הדין.
- (2) **דין** - הדין מסביר 'כיצד יש לנהוג' במקרה הנזכר בהלכה.
לפעמים הדין מזוהה ע"י מלת פתיחה המתאימה לדין, כגון: יצא / לא יצא. פטור / חייב. טהור / טמא.
כשר / פסול.
- (3) **טעם** - הטעם הוא הסבר לדין הנזכר בהלכה.
הטעם יופיע רק אם ההלכה מסבירה את עצמה. ופעמים שהטעם איננו מופיע.
הטעם מובא בדרך כלל בסמוך ובהמשך לדין.

לפעמים הטעם מזוהה ע"י מלת פתיחה המתאימה לטעם, כגון: מפני, שמא, שנאמר, תלמוד לומר. אמנם, בהרבה הלכות הטעם לא מובא. חשוב שהתלמידים ידעו כי יש טעם לדין רק שאיננו מפורש בנוסח ההלכה, והוא יכול להילמד בדברי חכמים.

• **מושגי בסיס (מושגים או כללים הקשורים לתכנים רבים בהלכה):**

מושגים אלו משתייכים לערך ה"דין" בהלכה.
בחלקן, יש בהן מילה והיפוכה בהתאם להנחיית ההלכה.
שימו לב, דוגמא למושגים מהחומר הנלמד מופיעה להלן בסוגריים מרובעות.

הסברת המושגים:

1. **מצוות עשה (מ"ע) – מצווה – מהתורה או מדברי חכמים - שיש לעשות.**
2. **מצוות לא תעשה (מל"ת) – מצווה – מהתורה או מדברי חכמים - שיש להימנע מלעשות.**
3. **מצוות עשה שהזמן גרמא [פרק קט, יב] – מצוות עשה שהזמן גורם לעשותה, שהזמן הוא תנאי בהגדרת קיום המצווה.**
שימו לב! מצווה [ולא בהכרח מנהג], מצוות עשה [ולא מצוות לא תעשה], שהזמן גרמא [ולא כל שאר המצווה. וגם באלו שהזמן גרמא יש מצוות יוצאות מן הכלל].
היוצא מהגדרה זו כך:
אשה חייבת – במנהגים מתאימים, ובכל מצוות לא תעשה, ובכל מצוות עשה שאינן מותנות בזמן, וגם בחלק ממצוות עשה התלויות בזמן מסיבה המחייבת אותן (כמו: מצה, נר חנוכה, מהסיבה שהן היו גם כן בנס).
אשה פטורה – באופן כללי ממצוות עשה התלויות בזמן.
4. **מנהג - דרך התנהגות הלכתית או הנהגה, שהתקבלו בעם ישראל או בקהילה מסויימת.**
5. **מנהג ספרד / אשכנז [פרק ק, ב-ג ועוד]:**
מנהג בני ספרד - (או הספרדים או עדות המזרח) דרך התנהגות הלכתית או הנהגה, שהתקבלו אצל קהילות הספרדים.
מנהג בני אשכנז - (או האשכנזים או ספרד/אשכנז) דרך התנהגות הלכתית או הנהגה, שהתקבלו אצל קהילות האשכנזים.
6. **מדאורייתא - מהתורה. מצווה והלכה שנתנו מאת ה' במפורש בפסוקי התורה או נלמדו מפסוקי התורה בכללי הלימוד.**
7. **מדרבנן / מדברי סופרים [פרק קו, ט] - מחכמים. סופרים הם החכמים. תקנות או גזירות שקבעו חכמי הדורות.**

מושגי תוכן חשובים:

א. **י"ג מידות (של רחמים) [פרק ק, ב] - 13 דרכי הנהגה ברחמים של הקב"ה כדי למחול על מעשיהם של עם ישראל.**

הגילוי ליי"ג המידות הללו מפורש בתורה לאחר שמחל ה' לישראל על חטא העגל: משה רבנו בקש: "הֲרֵאֲנִי נָא אֶת כְּבֹדְךָ", וה' השיב: "אֲנִי אֶעְבִּיר כָּל טוֹבִי עַל פְּנֶיךָ וְקָרָאתִי בְּשֵׁם ה' לְפָנֶיךָ", כלומר, אמנם אין יכולת כלל להשיג ולהבין בכבודו של ה' כמו שנאמר "כִּי לֹא יִרְאֵנִי הָאָדָם וְחִי (שמות לג, יח-כ), אבל ה' כן מאפשר לברואיו להבין את דרכי ההנהגה שהוא מתנהג עימם לפי מעשיהם. וכאן ה' גילה לפני משה את יי"ג דרכי ההנהגה ברחמים, שנאמר: "ה' אֶל-ל רְחוּם וְחַנוּן אֶרְךָ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת נֹצֵר חֶסֶד לְאֲלֹפִים נִשְׂא עֹון וְפֹשַׁע וְחַטָּאָה וְנִקְיָה (שמות לד, ה-ז), ואלו הם שלוש-עשרה מידות של רחמים.

יי"ג מידות הרחמים נזכרים כבקשה של רחמים ותחנונים, בסליחות, בתפילות ראש השנה ויום הכיפורים.

ב. קדיש תתקבל [פרק ק, ב] – קדיש הנאמר לאחר כל תפילת חובה בציבור, ובו מוסיפים בקשה שתתקבל התפילה.

קדיש זה נאמר לאחר סדר תפילת-העמידה: בשחרית – אחרי סדר היום "ובא לציון", במנחה – לאחר תפילת-העמידה (או התחנון), בערבית – לאחר תפילת-העמידה, במוסף – לאחר תפילת-העמידה. גם בתפילת נעילה ביוה"כ – לאחר תפילת-העמידה. פעמים מכונה קדיש-תתקבל כקדיש שלם. מוסיפים בו עוד ואומרים: "תתקבל צְלוֹתְנָא וּבְעוֹתְנָא עִם צְלוֹתְהוֹן וּבְעוֹתְהוֹן דְּכָל-בֵּית יִשְׂרָאֵל, קְדָם אַבּוּנָא דְּבִשְׁמַיָא (וְאַרְעָא), וְאִמְרוּ אָמֵן", תרגום לעברית: 'תתקבלנה תפלותינו ובקשותינו עם תפילותיהם ובקשותיהם של כל בית ישראל לפני אבינו שבשמים (ובארץ) ואמרו אמן'.

ג. סליחות [פרק ק, ב] – סדר תחנונים לעורר לתשובה, המורכב ממזמורי תהילים, פסוקי תחנונים ופיוטי תחינות.

סדר הסליחות קבוע במסורת ישראל לאומרו בימי התשובה: אלול ועשרת ימי תשובה [פרק בני עדות המזרח מתחילים לומר ממוצאי ר"ח אלול, ובני אשכנז ממוצאי שבת שלפני ראש השנה]. גם בימי תענית ובשעת צרה נוהגים לעורר את הלב לתשובה ואומרים סדר סליחות.

ד. וידוי [פרק קד, א] – פרק תפילה שבו האדם מתוודה ומזכיר בנוסח כללי את מעשה החטאים, כדי לבקש מאת ה' מחילה וסליחה.

הווידוי נאמר לאחר תפילת העמידה בתפילת שחרית של יום חול (ויש נוהגים לאומרו גם לאחר מנחה בעוד יום). עוד נוהגים לומר את הווידוי בסדר תיקון-חצות, בסדר הסליחות ובכל תפילות יום הכיפורים. בימי מועד ושמחה וכן בבית האבל אין אומרים וידוי.

הווידוי פותח בהבעה כללית "אנא אלוהינו ואלהי אבותינו, תבוא לפניך תפילתנו ואל תתעלם מתחינתנו שאין אנו עזי פנים וקשי עורף לאמר לפניך ה' אלוהינו ואלהי אבותינו צדיקים אנחנו ולא חטאנו, אבל אנחנו ואבותינו חטאנו". וממשיכים בהבעת מעשה החטאים בסדר א-ב: "אשמנו. בגדנו. גזלנו. דיברנו דופי...". וכו' כמפורש בסידור התפילה.

ה. מלכויות, זיכרונות שופרות [פרק קב, יח] – שלש הברכות המרכזיות בתפילת מוסף של ראש השנה. הן נקראות כך על-שם התוכן המרכזי בכל אחת מהן.

כל אחת משלש הברכות מורכבת מעשרה פסוקים מן התנ"ך: שלושה מהתורה, שלושה מהכתובים, שלושה מהנביאים, ופסוק אחרון מהתורה. התוכן המרכזי בכל אחת מהברכות:

- 1) מלכויות – להזכיר את מלכות ה' עלינו,
- 2) זיכרונות – לשבח את ה' שהוא זוכר כל מעשי עולם ולהזכיר את זיכרוננו לפני ה'.
- 3) שופרות – להזכיר את זכותנו לפני ה' במצוות השופר, המשמיעה את הקול הפנימי המחבר תמיד בין ה' ובין עם ישראל, מאז מעמד הר סיני ועד הגאולה השלימה.

ו. דבר המקבל טומאה [פרק קב, יג] – חפץ שהוא כלי העשוי להיטמא.

כל חפץ שהוא כלי שיש בו שימוש, נחשב לדבר המקבל טומאה – לא לדבר טמא אלא לדבר העשוי להיטמא מטומאה. מושג זה משמעותי בחומרי עץ לדוגמה בהלכות סוכה: הסכך צריך להיעשות מירק-עץ שאינו מקבל

טומאה. כאשר העץ מעובד לשימוש – העץ המעובד נעשה מוכשר העשוי להיטמא, ואסור לשכך בו, אך כאשר העץ טבעי ואיננו מעובד לשימוש – אינו מקבל טומאה והוא המותר לסיכוך.

ז. **ברכת שהחינו [פרק קט, ב] – ברכה שמביעים בה הודאה לה' על שמחה מיוחדת.**

ברכת שהחינו נאמרת גם במעגל החיים, גם בקיום מצוות וגם במעגל השנה: במעגל החיים – בעת אכילת פרי חדש באותה השנה, בקניית בית חדש או בגד חדש. בקיום מצוות – בזמן קיום מצווה מיוחדת בפעם הראשונה, כמו: ערב ראשון לשיבה בסוכה, נר ראשון של חנוכה, אכילת מצה בליל הסדר. במעגל השנה, היא נזכרת גם כ"ברכת הזמן" – בערב מועדי השנה, ראש השנה, יום כיפור, פסח, שבועות, סוכות ושמחת תורה. נוסח הברכה הוא: "בְּרִידָא אֲתָה ה' אֱלֹהֵינוּ מְלֻדָּה עֵוֹלָם, שְׁהַחֲיֵנוּ וְקִיְמָנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזִמְן הַזֶּה".

ח. **מוקצה [פרק עז, הקדמה] – כל חפץ שאדם הקצה בדעתו [=קבע] שלא להשתמש בו בשבת או ביום-טוב.** חז"ל החמירו לאסור מוקצה משתי סיבות מרכזיות: (1) כדי שאדם יימנע מלהתעסק בדבר שאינו צריך להשתמש בו, והוא עלול מפני זה להיכשל באיסור מלאכה מהתורה. (2) שלא לזלזל באווירת השבת, ולהתרכז רק במה שיש בו צורך מכוון לכבוד שבת. וכל דבר שהוא מוקצה – אסור לטלטל בשבת וביו"ט. באיסור מוקצה, יש 4 סוגים מרכזיים:

(1) **מוקצה מחמת חסרון כיס [פרק עז, א] – כל חפץ יקר וחשוב שנוהרים מלטלטל אותו אלא רק לשימוש המיוחד שלו. לדוגמא: כלים יקרים המונחים לתצוגה, סכין של ברית מילה. אסור לטלטל חפץ זה בשבת וביו"ט.**

(2) **בסיס לדבר אסור [פרק עז, יז] – כל חפץ שמצד עצמו הוא מותר בשימוש, אך הוא מונח מתחת לדבר אחר האסור בטלטול ולכן הוא נחשב "בסיס" לחפץ אחר שהוא מוקצה. לדוגמא: מגש מתחת לנרות שבת, כרית שמונח עליה מטבע. אסור לטלטל גם את חפץ הבסיס וגם את המוקצה בשבת וביו"ט (ובשינוי מותר להשמיט את החפץ האסור מעל הבסיס כדי להתיר להשתמש בחפץ הבסיס).**

(3) **מוקצה מחמת גופו [פרק עז, כה] – כל חפץ שמיועד לשימוש האסור בשבת ויום טוב, ועל-כן הוא גופו [=עצמו] מוקצה. אסור לטלטל חפץ זה בשבת וביו"ט.**

(4) **כלי שמלאכתו לאיסור [פרק עז, כו] – כל חפץ שמלאכתו [=השימוש בו] הרגיל הוא לצרכים האסורים בשבת, אך הוא עצמו יכול להיות גם ראוי לשימוש המותר בשבת. לדוגמא: פטיש, מספריים. אסור לטלטל חפץ זה בשבת וביו"ט, אך מותר לטלטל אותו "לצורך גופו או מקומו" – לשימוש המותר בשבת ויום טוב או כדי להשתמש במקום בו הוא מונח.**

ט. **להוסיף מחול על הקודש [פרק עד, א] – מצוה להוסיף מזמן החול על זמן הקודש של שבת ויום טוב, במשמעות של להקדים לנהוג בזמן זה כמו בשבת ויום טוב.**

זמן זה נקרא 'תוספת שבת' (או בכינוי מצוי: 'זמן הדלקת נרות'). שתי סיבות מרכזיות לתוספת זו: (1) להוסיף זמן כדי שלא להיכשל באיסורי שבת. (2) להוסיף זמן מפני כבוד שבת. מצוה זו מתקיימת גם בתוספת זמן לפני כניסת שבת ויום טוב, וגם בתוספת בצאת שבת ויום טוב. המנהג כיום בארץ ישראל בכניסת שבת ויום טוב: בירושלים ופתח-תקוה – להוסיף זמן של כ־40 דקות. בחיפה – להוסיף זמן של כ־30 דקות. וברחבי הארץ – להוסיף זמן של כ־20 דקות.

• **סיווג דינים לפי מדרג בביצוע הלכתי.**

אנו מבינים את דרגות רמת החיוב בהלכה ע"פ מילות דין המציינות דרך מועדפת בקיום ההלכה. פעמים נלמד כמה דרגות בניסוח אותה ההלכה, ופעמים נלמד דרגה אחת בניסוח ההלכה הנלמדת. באופן כללי אנו למדים להבחין בין 4 ההדרגות הבאות:

- (1) הטוב ביותר [פרק ק, ז]
- (2) המנהג המובחר [פרק קיג, טו]
- (3) מצווה מן המובחר [פרק קיג, ט]
- (4) הרי זה משובח [פרק קט, ה]

• מילות דין המציינות דרך תקינה / לא תקינה:

מילים בנוסח ההלכה, המגדירות את חלק ה"דין" בקיום ההלכה:

1. יצא ידי חובה / לא יצא ידי חובה [פרק קיג, ד]: **הגדרה ביחס לקיום המצווה כהלכה**. כאשר המצווה התקיימה כהלכה – יצא ידי חובה, ואם המצווה לא התקיימה כהלכה – לא יצא ידי חובה.
2. פסול / כשר: **הגדרה הלכתית ביחס למעשה שנעשה או חפץ המדובר**. מעשה שנעשה שלא כראוי או חפץ שאינו ראוי – הוא פסול, מעשה שנעשה כראוי או חפץ ראוי – הוא כשר.
3. אסור / מותר: **הגדרה של הוראה ההלכתית ביחס למעשה**. כאשר לא נכון לעשות את המעשה – אסור לעשות, וכאשר כן נכון לעשות את המעשה – מותר לעשות.
4. אוסרים / מתירים: **הגדרה ביחס לעמדת חכמי ההלכה**. אוסרים – חכמי ההלכה האוסרים מעשה או חפץ, מתירים – אוסרים - הדעה בהלכה האוסרת למעשה או חפץ.

• מילות דין המציינות דרך לא טובה:

מילים בנוסח ההלכה, המגדירות בחלק ה"דין" קיום לא נכון של ההלכה:

1. וראוי לבטל מנהג זה [פרק סה, יב] – מנהג מצוי שעל-פי יסוד ההלכה ראוי וצריך לבטל את המנהג.
2. ולא טוב עושים [פרק סה, יב] – קיום מצווה שעל-פי יסוד ההלכה לא טוב ולא נכון לעשות כד.
3. בדיעבד [פרק סה, יז] – מעמד המצווה לאחר שנעשתה. ואע"פ שלכתחילה היה ראוי לעשות אחרת, הרי שלאחר מעשה נחשב שההלכה התקיימה.

• מילים לציון מחלוקת:

מילים בנוסח ההלכה, המגדירות בחלק ה"דין" עמדה של חכמי ההלכה:

1. יש מי שכתב לאיסור [פרק עז, יד] – דעה של חכם שכתב את דעתו לאסור הלכה.
2. ויש מתירים בשופי [פרק עז, יד] – דעה של חכמי הלכה המתירים ב"שופי", באופן פשוט וברור את ההלכה.

• גדרי ההלכה:

ביטויים המאפיינים הגדרה של הלכה, כאשר נוסח ההלכה עונה על 5 ביטויי השאלה הבאים:

- (1) מי – החייבים במצווה - מי צריך לקיים?
- (2) מתי – זמן המצווה - מתי צריכה ההלכה להתקיים?
- (3) איך – אופן עשיית המצווה – באיזה אופן צריך לקיים?
- (4) היכן – מקום קיום המצווה – היכן צריך לקיים?
- (5) כמה – כמות בחיוב המצווה – כמה 'בכמות המצווה' צריך לקיים?
- (6) במה – תוכן/חומר המצווה – במה צריך לקיים?

